

ОБРАЗ НОЧІ ЯК КОМПОНЕНТ РОМАНТИЧНОЇ СИМВОЛІКИ ЛЕВКА БОРОВИКОВСЬКОГО

Анотація. У статті автор робить спробу проаналізувати особливості втілення романтичного образу ночі у баладах Левка Боровиковського і розкрити його дискурсивні рівні.

Ключові слова: ніч, образ, символ, міфологема, міфологічний світогляд, екзистенційна туга, «національна туга», сфера ірраціонального, демонічні сили, нумінозні сили, ніч демонічно-інфернальна, ніч профанно-земна, ніч сакральньо-медитативна.

Аннотация. В статье автор пытается проанализировать особенности воплощения романтического образа ночи в балладах Льва Боровиковского и раскрыть его дискурсивные уровни.

Ключевые слова: ночь, образ, символ, мифологема, мифологическое мировоззрение, экзистенциальная скорбь, «национальная скорбь», сфера иррационального, демонические силы, нуминозные силы, ночь демонически-инфернальная, ночь профанно-земная, ночь сакральньо-медитативная.

Summary. In this article the author analyses the peculiarities of incarnation of the romantic image of Night in Levko Borovykovskyy's ballads. The author also displays the romantic image of Night on the discourse level.

Key words: night, image, symbol, mythologema, mythological worldview, existential sorrow, "national sorrow», the sphere of irrational, demonic powers, the demonic and infernal night, the profane and earthly night, the sacred and meditative night.

Ідейно-символічна парадигма європейського романтизму є надзвичайно широкоплановою. У нашій розвідці ми звернемось до одного з фундаментальних символів романтизму – символу ночі, що викристалізувався на особливостях романтичного світобачення. Для романтиків світ мав свою таємничу сторону, яку можливо пізнати лише за допомогою інтуїції; вони назвали її «нічною стороною світу».

У європейському літературознавстві нічний символіці епохи романтизму присвячено німецьке дисертаційне дослідження І. Клетте [18] та польське Г. Круковської [19]. Серед українських дослідників до цієї тематики звертались зокрема літературознавець та філософ Д. Чижевський [14], а також сучасна дослідниця Л. Мироненко [5]. Однак будь-які ґрунтовні праці, а тим більше дослідження цієї проблематики в контексті саме української романтичної поезії в українському літературознавстві відсутні, що і визначає актуальність нашої розвідки.

Передусім слід зазначити, що український романтизм, який ґрунтувався на тій самій ідейно-естетичній основі, що і європейський, зростав, в основному, все-таки на фольклорному компоненті. Проте молоде покоління романтиків акумулювало у своїй творчості не лише український народнопоетичний дух, а й вийшло набагато далі за рамки фольклорної поетики і, як зазначає А. Шамрай, «в своїй літературній практиці звернулося до тем, навіяних впливами новішої західноєвропейської і російської літератури» [13, с. 9].

Дмитро Чижевський доводить, що харківські романтики Л. Боровиковський, А. Метлинський та М. Костомаров були знайомі з ідеями німецької «ідеалістичної» філософії, з працями Г. В. Ф. Гегеля, Ф. Шеллінга та Й. Г. Гердера, хоча, як зазначає дослідник, «розвиток української

літературної романтики не зв'язаний з цими початками філософствування» [15, с. 371]. У своїй творчості харківські романтики звертаються до національного матеріалу, і мотив екзистенційної туги, такий органічний для німецьких і російських романтиків, трансформується у них, як зазначає І. Айзеншток, у мотив «туги національної» [1, с. 12]. І якщо в романтизмі країн з «неперервною національною літературною традицією» [7, с. 16] центром художньої системи стає нове розуміння особистості, «взаємовідносин особистості з цілим: суспільством, історичним процесом, космосом» [9, с. 178], то в українському романтизмі центр зміщується в бік взаємовідносин особистості з національною спільнотою, пошуку «національного типу особистості» [9, с. 178].

У творчості українських романтиків мотив «національної туги» тісно переплетений з мотивом ночі. На цей філософський мотив вказує Д. Чижевський, зазначаючи, що він «символізує для цих поетів глибину життя» [16, с. 171]. Літературознавець зазначає також, що мотив ночі є одним з тих філософських мотивів, які «беруть свій початок безпосередньо у філософії Шеллінга» [16, с. 171].

Для поезії ранніх романтиків характерним є те, що вони часто «поміщають» своїх героїв у пограничні часові періоди між днем і ніччю, між сном і реальністю. Як зазначає дослідниця Н. Лисюк, у народних уявленнях «день уявляється часом реально-профаним», і ця його якість має «кількісний» вимір: «вона здатна наростати від ранку до надвечір'я та скорочуватись в міру згасання світла» [4, с. 42]. Відповідно до цього, з настанням темряви-ночі зростають магічні якості доби. Цей період асоціювався в народних уявленнях із виходом у сферу ірраціонального, де активізуються різні потойбічні сили, як сили добра, так і сили злі,

демонічні. Останні займають домінуюче місце у семантичному полі міфологеми ночі: темрява, неясність походження зловісних звуків ночі викликали тривогу і відчуття страху. За народними віруваннями, як зазначає дослідник Е. Т. Раймбольд, «вночі зло є наймогутнішим, тому ніч асоціюється з царством диявола» [20, с. 189]. Уявлення про «нелюдськість» ночі відбилися також у різних ритуалах, призначених для захисту від нечистої сили. За С. Толстою, «найбільшу небезпеку для людини становить проміжок між північчю і світанком», що вважається «нечистим часом або взагалі не часом, а межею, проникною для потойбічного часу (безчасся), який належить області смерті» [8, с. 450 - 451]. Та водночас цей період уявляється амбівалентним, адже для людини, що живе в єдності з природою, ніч є не лише геофізичним явищем: картина світу такої людини є не просторово-фізичною, а метафізично-релігійною, міфічною. Настання ночі, її непроглядна темрява і неймовірна тиша, все це ті таємничі явища, за якими інтуїтивно відчувається складова світобудови, діяння нумінозних сил. У цей час стираються межі між «цим» і «тим» світом, людина перебуває в єдиному «космосі» і може спілкуватись із вищими силами. Тому цей час особливо магічний і сприятливий для різного роду замовлянь, спрямованих на захист людини [11, с. 336 – 337]. Отож амбівалентність поняття нічного часу в міфологічному світогляді обумовлені такими його семантичними полюсами, як одночасна небезпечність і магічна сприятливість для людини.

З'ясування ролі поняття нічного часу в системі міфологічних уявлень наших предків дає нам змогу перейти до власне мети нашої статті – аналізу особливостей відтворення образу ночі в баладах Л. Боровиковського та виявлення його дискурсивних рівнів.

Ніч як час дії у поезії Л. Боровиковського виступає полісемантичним образом. Наприклад, у баладі «Ледащо» як темпоральний код функціонує ніч демонічна. Потойбічні сили діють тут через сновидіння. З точки зору міфопоетичного мислення «мандри душі в іншому світі – це і є сон» [11, с. 495]. Уві сні відбувається спілкування душі з потойбічним світом. Що ж до естетико-філософських засад романтизму, то для представників цього напрямку був характерним «своєрідний культ несвідомого як глибинного джерела творчості» [12, с. 52]. Як зазначає дослідниця Н. Мочернюк, в епоху романтизму сновидіння, поряд з культом «ночі» і «містичного світла», стає «засобом психологічного аналізу, характерним для романтичного типу художнього мислення» [6, с. 107].

У композиційній основі балади лежить принцип антитези, контрастного протиставлення «світлого» і «темного». Для перших рядків твору

характерні оптимістичні, світлі інтонації: мова йде про славне минуле українського козацтва, що захищало рідну землю від ворогів:

*Сотник-предок на полях
З яструбами-козаками,
Із вільотами, усами,
Сіав ляха по степах:
Шаблю – кістка вищербляла,
Шапка – маком розцвітала,
Коник – соколом літав.*

Та на зміну відважному сотнику, «шукачеві» й «ентузіасту», приходять його нікчемний нащадок, який прогайнував як «те, що предки потом збили», так і добре ім'я славного козацького роду, бо у нього «замість шаблі та рушниці, / Брязка чарка на полиці». З розвитком сюжетної лінії емотивне тло балади поступово забарвлюється сірими, песимістичними тонами, що передають атмосферу злиднів і занепаду:

*Все козак прогайнував.
Сіли злидні хуторами,
А наслідничок руками
Кішці й хвіст не зав'язав.*

Врешті безтурботність і буденний гедонізм стають причиною повної деградації козака, і деморалізований нащадок славного козацького роду, будучи напідпитку, «північною добою» свідомо викликає нечисту силу:

*І північною добою
Із руки своєї кров'ю
Лист лукавим написав
І зжидав гостей на лаві.*

В останній частині балади присутня значна кількість «нічних» часових маркерів, – «північною добою», «поле й ліс приспала ніч», «вже ... півень проспівав північ», які творять страхітливий нічний колорит. Л. Боровиковський майстерно творить інфернальні образи для змалювання розгулу нечистої сили, яка хоче забрати душу грішного козака до пекла:

*К світу – вихрі закрутили,
Писк піднявши, пси завили.
Бризки, регіт, гомін, свист!*

*Із громовими словами
Двірня, в пір'ї, в ковтунах,
Ланцюгами, кайданами
На руках і на ногах, -
Козака кругом вмотали...*

Нічний сон козака, сповнений жаху і нечисті, символізує змертвіння душі, духовне падіння людини, її шлях у пекельне провалля. Ніч, як символ більш широкого спектру, відтворює атмосферу морального занепаду, духовної темряви, в якій перебуває козацтво «постгероїчної епохи». В останній частині балади автор ніби навмисне акцентує на лексемах, що містять семантику «темряви», підкреслюючи безконечну прірву, що відділяє «світле» героїчне минуле від ганебного теперішнього.

Художній час балади «Маруся» – передновічна ніч, що вважалась однією з найбільш сакральних, кульмінаційних точок народного календаря [4, с. 27] і була тому особливо сприятливою для гадання – ритуалу, спрямованого «на встановлення контакту з потойбічними силами з метою отримання знань про майбутнє» [8, с. 482]. В цю магічну ніч героїня балади гадає на свою долю з наміром дізнатись, чи живий її милий і чи одружиться він з нею. Автор декілька разів підкреслює поважне ставлення Марусі до цього ритуалу і її побоювання дізнатися щось недобре: «а Марусенька дрожить / страшно, страшно ворожить», «дівка лихо чує [...] серце б'ється, серце зна, / серце щось віщує». Внаслідок великого емоційного напруження та передчуття чогось недоброго Марусі вбачаються страшні знаки, що віщують фатальний кінець – смерть милого:

*Домовина, хрест, свічки,
Заступ, дві лопати,
Пояс, яма, рушники,
Мари, склеп дощатий...*

Зморена тривожними роздумами дівчина засинає на лаві. У Марусиному сні знаходять вияв її переживання за життя милого, які ще й до того ж «підтвердилися» результатами гадання. Уві сні до дівчини приїжджає мертвий наречений і везе її вінчатися. Сюжетна лінія сну пов'язана з нічним часом: «Місяць із-за хмар блищить / тільки-тільки мріє», «Темно в полі: в хутірку / змовкло, заніміло».

Жахливий сон Марусі закінчується тим, що вона впізнає у мерцеві свого милого і в цей момент прокидається. На зміну страхітливій ночі приходить благодатний день, і живий-здоровий Марусин наречений приїжджає до неї свататись. У композиційній основі названої балади лежить принцип антитези, контрастного протиставлення «темного» і «світлого», страшної ночі і благодатного дня. Для більшої частини твору характерне «темне», страхітливе емотивне тло розвитку сюжетної лінії. Ніч виступає у баладі як поліфункціональний символ. З одного боку, як час здійснення ритуального обряду та проникнення в область «потойбічного», вона символізує сферу ірраціонального у людському бутті. Як символ же більш широкого спектру, ніч – це «темрява», страх і хаос ще неоформленого міфологічного світогляду наших предків з його наївною вірою у магичні властивості предметів, рудименти якого живуть в культово-обрядових традиціях народу і до нашого часу.

Дещо відмінним є втілення образу ночі у баладі «Чарівниця». В основі сюжетної лінії цього твору лежить мотив нічного ворожіння. Сама назва твору, образ молодого місяця та епітети «темний вечір», «темненькими ночами» творять відповідне емотивне тло балади. За допомогою потойбічних сил героїня балади втручається у природний хід подій і приворожує Гриця, якому вона «по

серденьку не мила». Через цей ритуал порушується свобода вибору людини, дана їй Богом, що призводить до фатальної розв'язки: приворожений наречений помирає з туги після весілля, а овдовіла Маруся – невдовзі після нього. Балада закінчується звертанням автора до героїні, яке має дидактичний характер:

*Коли була б та ворожка
З чарами пропала!
То ти б була, Марусенько,
Гриця не згубила,
То ти б була, Марусенько,
Йї сама була жива:
Бо чарами верховодить
Нечистая сила.*

На відміну від нічного гадання в «Марусі», де контакт з потойбічними силами мав суто пізнавальну мету (дізнатися про майбутню долю) та пасивно-споглядальну специфіку (без залучення надприродних сил з метою вплинути на хід подій), нічне ворожіння в «Чарівниці» має характер примусу по відношенню до природи. З огляду на це і на фатальний кінець, можемо підсумувати, що ніч у «Чарівниці» – це ніч «демонічна». Ніч, невід'ємним атрибутом якої є темрява, символізує з одного боку стихійність сил природи та незбагненність сил невидимого світу, які діють під покровом темряви, і перед якими людина є беззахисною, а з іншого – духовну темряву людини, що вдається до послуг нечистої сили, її духовну і, врешті, фізичну смерть.

У поезії «Дніпр» перед нами розкривається похмурий неспокійний нічний краєвид:

*Над дніпровськими лісами
Ніч шатром розіп'ялась;
Дніпр крутими берегами
Ніччю дуже розігравсь...
Тихо! Сумно! Тільки часом
В пущі пугач закричить,
Тільки хвиля викрутасом
Плеце ... й місяць четвертить.*

Експресивні метафори «Дніпр розігравсь», «пугач закричить», «хвиля викрутасом місяць четвертить» передають психологічний стан ліричного героя, його неспокій і переживання за долю своєї землі:

*Дніпре, прадіду віків!
Срібним плеском хвиль глибоких
Розкажи мені дідів
Казку добростей високих;
Розгласи в далекий край
Славу давнюю України
І князів святії тайни
Перед світом не скривай!..*

Ліричний герой прагне пролити світло на славне минуле України і просить Дніпро не ховати «перед світом святії тайни князів», «високих добростей дідів». Однак саме ніч обирає він часом спілкування, медіатором у розмові з Дніпром і зі славним минулим. У цей контекст дуже добре вписується теза Ф. Шеллінга про те, що «світло

[...] виявляється і проявляється лише у боротьбі з ніччю» [17, с. 289]. Ніч, як хаос, як щось невідоме, невидиме, незбагненне, – це час, коли людське око як орган чуття є безсилим проти темряви і невідомості. Однак для інтуїції (внутрішнього зору) ніч з її незмінними атрибутами тишею і темрявою є благодатним часом, сприятливим для абстрагування від усього буденного, земного, часом зосередження духа на вічному. Внутрішній зір не потребує світла, щоб бачити: вночі, у момент містичного одкровення, йому розкриваються набагато ширші перспективи. Тому саме ніч є часом найвищої зосередженості і роботи духа, який через її посередництво проникає до основ буття, до істини. Ніч – це самопізнання через самозаглиблення (поринання в «сутінки» власного «я»), яке в контексті балади Боровиковського «Дніпр» реалізується як прагнення до самовизначення через пошук «національного типу особистості», через поринання у глибини історії свого народу. Таким чином можна констатувати присутність філософсько-медитативних мотивів у семантичному полі образу ночі як художнього часу дії поезії «Дніпр», а також наявність змістових маркерів, що вказують на ніч як на модус «трансцендентного», «іраціонального», «сакрального». Ніч у поезії «Дніпр» – це час відмежування від профанності дня і виходу у сферу трансцендентного, це медіум духовного та історіософського досвіду особистості, яка є носієм національно-історичної пам'яті народу.

Ще одну сферу функціонування нічної символіки розкриває нам балада «Розставання» з підзаголовком «з пісень», який підкреслює художні витоки твору – народні пісні. Дія балади розгортається вночі, коли «зіронька ясна за місяцем сходить». Козак, якому «серденько щось віщує», сідлає вночі коня, бо «хоче їхати до краю чужого. // Хоче на полі пошукати долі». У тексті балади відсутня будь-яка згадка про причини, які б могли кликати козака в похід. Єдине, чим герой пояснює коханій причину свого від'їзду, це те, що:

*Серденьку скучно, душно дома жити,
Йду по степу тугоньку розбити;*

Семантику ночі визначає тут не притаманний народним пісням мотив світової туги, який ще більше підсилюється мотивом «передчуття смерті»:

*Треба вірненько Дніпрові служити,
Прийдеться в полі голову зложити!
Крилами ворон очиці закрие;
Доц зі вітрами біле тіло змиє ...*

У контексті нашого дослідження важливою є думка М. Ткачука про те, що «байронічне передчуття смерті – це мотив світового суму, глобальної відчуженості, що є органічно чужим для народних пісень» [10, с. 13]. І хоча у тексті присутня народнопісенна образність (козак, молода дівчина, вороний кінь), образ козака, як справедливо зазначає М. Ткачук, зазнає у Л. Боровиковського «трансформації у романтичному дусі» [10, с. 13]. Такі еле-

менти психологізації балади як мотив ностальгії, самотності, прагнення до незвіданого («козацька охота – гірше неволі»), зосередженість на індивідуальних переживаннях, надають баладі рис «байронічності» і виводять її за рамки естетичного канону народно-фольклорної традиції. Ніч у «Розставанні» символізує глибину і незбагненність психологічних переживань людини, причини яких їй самій не завжди до кінця зрозумілі. Ніч, а в часопросторовому вимірі народнопоетичної образності – нічний степ, – це притулок, якого шукає страждуюча душа сироти, образ якого, як зауважує І. Арендаренко, уособлює в українській традиції романтичну самотність [2, с. 14]. І як кульмінація цього образно-символічного ряду, ніч – це смерть, якої шукає неприкаяна самотня душа серед безмежного дикого степу з надією хоча б в «іншому житті» знайти притулок і спокій.

Широкий діапазон функціонування нічної символіки у творчості Л. Боровиковського замикають балади «Бандурист», «Гайдамаки» та «Палій», де, на відміну від попередніх балад, ніч репрезентовано як суто геофізичне явище, як частину добового циклу, час, коли темрява сприяє реалізації таємних задумів, як то збір у похід на ворога («Бандурист»), напад на ворога («Палій») чи просто розбій з метою встановлення «соціальної справедливості» («Гайдамаки»). Зважаючи на прагматичний, «сьогосвітній» характер нічної дії, можемо констатувати у семантичному полі образу ночі вище згаданих балад присутність змістових маркерів, що вказують на ніч як на модус «земного», «реального», «профанного».

Отож функціонування темпорального коду ночі у творчості Л. Боровиковського умовно можна віднести до полів з наступним семантичним навантаженням: **ніч демонічно-інфернальна**, як час домінування зловісних, ворожих людині сил, злих духів, що є уособленням зла; висока частотність функціонування міфологеми ночі з таким семантичним навантаженням пов'язана в першу чергу з язичницько-міфологічною основою народної творчості, яка стала основним матеріалом для ранньоромантичної поетичної традиції: у колективній архаїчній свідомості народу темрява ночі викликала перш за все тривогу і відчуття страху перед невідомістю та активізацією в цей час різних потойбічних сил; **ніч профанно-земна**, як амбівалентний час, з одного боку сприятливий для людини, особливо для різного роду людських дій, спрямованих на приборкання ворожих сил, привернення користі, щасливої долі, і разом з тим час, який несе небезпеку для інших людей, що можуть зазнати лиха від цих далеко не завжди оправданих і справедливих дій; **ніч сакральномедитативна**, як час відмежування від профанності дня і виходу у сферу трансцендентного, як медіум духовного та історіософського досвіду особистості, яка є носієм національно-історичної пам'яті народу. «Мотив ночі» у поезії Л. Боровиковського хоча і

ґрунтується на фольклорних витоках, однак він пов'язаний також і з певною філософською рефлексією, яка відображена не в абстрактних роздумах ліричного героя, а у формі художньої народнопісенної образності та тенденції до психологізації балади. Звичайно, ця класифікація є

досить умовною і не виключає перетинання окреслених семантичних полів з певним посиленням чи послабленням відповідних смислових домінант чи перетіканням їх одна в одну.

Література

1. Айзеншток І. Українські поети-романтики / І. Айзеншток // Українські поети-романтики 20 – 40х років ХХ ст. : [антологія / вступ. ст. : І. Айзенштока]. – К. : Дніпро, 1968. – С. 7–64.
2. Арендаренко І. Англійська та українська романтична поезія : автореферат на здобуття ступеня кандидата філол. наук / Арендаренко І.В. – К., 2003. – 19 с.
3. Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму. Проблема національного й інтернаціонального / Т. Комаринець. – К. : Вища школа, 1983. – 222 с.
4. Лисюк Н. Міфологічний хронотоп: Матеріали до курсів «Міфологія», «Міфологія слов'янська і світова» / Лисюк Н.А. – К. : ви-во Українського фітосоціологічного центру, 2006. – 198 с.
5. Мироненко Л. Мифологема ночи и ее жанрово-стилевые воплощения в европейском романтизме / Людмила Мироненко // Матеріали міжнародної наукової конференції «Німецький романтизм і європейська культура ХХ ст.». – Дрогобич : Вимір, 1998. – С. 60–66.
6. Мочернюк Н. Сновидіння в поезії романтизму: часово-просторова специфіка. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Тернопіль, 2005. – 20 с.
7. Неупокоева И. О типах романтической литературы / Неупокоева И. Т. // Незученные страницы европейского романтизма. – М. : Наука, 1975. – С. 3–22.
8. Славянские древности. Этнолингвистический словарь / [под редакцией Н. И. Толстого]. – М. : Международные отношения. т.1 : А – Г. – 1995. – 488 с.
9. Тертерян И. Романтизм как целостное явление / И. Тертерян // Вопросы литературы. – 1983 № 4. – с. 151–181.
10. Ткачук М. Стиль балад Левка Боровиковського / Ткачук М.П. – Збараж : ПеГАС: Галицько-Волинське братство, 1991. – 24с.
11. Українська міфологія: Словник / [під редакцією В. Войтовича]. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
12. Философский энциклопедический словарь / [гл. Редакция : Ильичев Л. Ф. и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
13. Харківська школа романтиків / [вступна ст., ред. і примітки А. Шамрая]. – Х. : Державне видавництво України, 1930. т. 1 : Левко Боровиковський. – 1930. – 276 с.
14. Чижевський Д. Філософські твори в 4-х тт. / Дмитро Чижевський ; [заг. ред. В. Лісового]. – К. : Смолоскип, 2005. т. 3 : Філософія життя у Л. Штура. Філософська славістика. – 2005. – С. 322–343.
15. Чижевський Д. Історія української літератури (Від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.
16. Чижевський Д. Філософські твори в чотирьох тт. / Дмитро Чижевський; [заг. ред. В. Лісового]. – К. : Смолоскип, 2005. т. 2 : Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. – 2005. – С. 164–172.
17. Шеллинг Ф. Й. Философия искусства / Ф. В. Й. Шеллинг ; [пер. с нем. П. Попова]. – М. : Мысль, 1999. – 608 с.
18. Klette I. Die Nacht in den Dichtungen der Romantik. – Greifswald, 1924.
19. Krukowska H. Noc romantyczna (Mickewicz, Malczewski, Goszcyński): Interpretacje / Halina Krukowska. – Białystok, 1985. – 295 S.
20. Reibold E. Die Nacht im Mythos, Kultus, Volksglauben und in der transpersonalen Erfahrung / Ernst Theodor Reibold. – K?ln: Wison Verlag, 1970. – 276 S.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2011